

Πρόλογος

του Σπύρου Σακελλαρόπουλου

Τελικά αυτή η οικογένειά μου δεν θα πάψει να με εκπλήττει ποτέ! Πριν από μερικά χρόνια έπεσε τυχαία το μάτι μου σε ένα φάκελο που υπήρχε στο πατρικό σπίτι όπου περιλαμβάνονταν τα πρακτικά των δύο δικών του Ν. Μπελογιάννη και των συντρόφων του, καθώς και συνοδευτικό υποστηρικτικό υλικό. Ήταν αποτέλεσμα μιας μακροχρόνιας έρευνας του πατέρα μου Γρηγόρη, η οποία όμως δεν είχε γίνει κατορθωτό να δει το φως της δημοσιότητας. Τελικά, ύστερα από δική μου επεξεργασία και αναγκαίες προσθήκες, το συγκεκριμένο υλικό εκδόθηκε το 2017 από τις εκδόσεις Τόπος.¹ Λίγους μήνες μετά, ευρισκόμενος στο σπίτι της αδελφής του πατέρα μου Ελένης Μεταξά-Σακελλαροπούλου και κάνοντας μια εκκαθάριση παλιών της φορολογικών δηλώσεων, έκπληκτος ανακάλυψα πως ανάμεσά τους υπήρχε και το ημερολόγιο εκστρατείας του στρατιωτικού

1. Για περισσότερα αναφορικά με την ιστορία της συγκεκριμένη έκδοσης αλλά και γι' αυτό καθ' εαυτό το περιεχόμενό της βλ. *Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα. Πλήρη πρακτικά και ιστορικό των δικών Μπελογιάννη. Τα σήματα Βαβούδη*, επιμέλεια: Σπύρος Σακελλαρόπουλος, έρευνα: Γρηγόρης Σακελλαρόπουλος, Τόπος, Αθήνα 2017.

νοσοκόμου Αθανασίου Σ. Πεφάνη, από τους Βαλκανικούς Πολέμους. Επρόκειτο για ένα πρόσωπο το οποίο, απ' όσο γνώριζα, δεν είχε κάποια σχέση με τη οικογένειά μου. Η ερμηνεία που έδωσα ήταν ότι, καθώς το πατρικό σπίτι του πατέρα μου, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70, περιλάμβανε και αυλή με δωμάτια γύρω γύρω, στα οποία έμεναν διάφοροι νοικάρηδες (ο αναγνώστης δεν έχει παρά να φέρει στο μυαλό του την κλασική ελληνική ταινία *Οι κυρίες της αυλής*), ο Αθανάσιος Πεφάνης πιθανόν να ήταν ένας από αυτούς και κατά την αναχώρησή του να ξέχασε το ημερολόγιο, το οποίο και περισυνέλεξε κάποιος από την οικογένειά μου. Ωστόσο, στη συνέχεια επιβεβαίωσα πως ο Α. Πεφάνης ήταν πατέρας, μετά φυσικά τους Βαλκανικούς Πολέμους, τριών παιδιών: του Σωκράτη Πεφάνη, του Δημήτρη Πεφάνη και της Μαρίας Παπαδημητρίου-Πεφάνη.² Ο Σωκράτης αργότερα παντρεύτηκε τη Μαρία, το γένος Ναχάμα, με την οποία διατηρούσε φιλικές σχέσεις η θεία μου. Σε αυτό το πλαίσιο, βρέθηκε κάπως στην κατοχή της το ημερολόγιο του πεθερού της φίλης της. Αφού λοιπόν το ημερολόγιο έπεσε στα χέρια μου, άρχισα να το διαβάζω και διαπίστωσα

2. Σε κάθε περίπτωση, επειδή δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία για την ταυτότητα και τη ζωή του στρατιωτικού νοσοκόμου Αθανασίου Σ. Πεφάνη, γεννηθέντα περί το 1890, οι συντελεστές αυτής της έκδοσης παρακαλούν θερμά για την παροχή οποιασδήποτε σχετικής πληροφορίας από οποιονδήποτε είναι σε θέση να τη δώσει, ειδικά από τους συγγενείς των τριών παιδιών του.

έκπληκτος πως πρόκειται για μια ιστορική μαρτυρία των πολεμικών αναμετρήσεων στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων από την πλευρά ενός στρατευμένου. Αμέσως το συζήτησα με τον Βαγγέλη Γεωργακάκη και τον Γιάννη Καραχάλιο από τις εκδόσεις Τόπος και συμφωνήσαμε πως το συγκεκριμένο ημερολόγιο άξιζε να εκδοθεί. Στη συνέχεια ανέλαβε ο Μανόλης Αρκολάκης, ως πιο ειδήμων από εμένα για την περίοδο, να κάνει την επιστημονική επιμέλεια, και έτσι προέκυψε η ανά χείρας έκδοση.

Περνώντας τώρα στο περιεχόμενο του ημερολογίου, αυτό που μπορεί να διαπιστωθεί είναι ότι ο Πεφάνης αναδεικνύει μια σειρά από ζητήματα τα οποία θεωρώ ότι μπορούν να προκαλέσουν το ενδιαφέρον της ιστορικής έρευνας ως πρωτογενή στοιχεία για πιο συνθετικές δουλειές.

Το πρώτο που αξίζει να αναφερθεί αφορά την προσπάθεια ορισμένων Εβραίων της Κέρκυρας να φύγουν λαθρεπιβατώντας από τη χώρα ώστε να αποφύγουν τη στράτευση (23/9/12). Λίγες μέρες αργότερα σημειώνεται και ένας αυτοτραυματισμός Εβραίου στρατιώτη (9/10/12). Αυτό δείχνει μια αρνητική στάση, από πλευράς τουλάχιστον της συγκεκριμένης κοινότητας, απέναντι στην εμπλοκή της στους στρατιωτικούς σχεδιασμούς για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας.

Πολλές και επαναλαμβανόμενες είναι οι αναφορές στην έλλειψη τροφίμων, ακόμα και ψω-

μιού, και μάλιστα επί αρκετές ημέρες (1/10/12, 3/10/12, 5/10/12, 7/10/12, 16/10/12, 17/10/12, 20/10/12, 21/6/13). Θα πρέπει να σημειωθεί πως το ίδιο πρόβλημα πρέπει να αντιμετωπιζέ και ο οθωμανικός στρατός, ο οποίος εμφανίζεται να μην έχει ούτε ενδύματα (22/12/12). Ωστόσο, το γεγονός πως οι σχετικές καταγραφές αφορούν όλες τον Οκτώβριο του 1912 (εκτός από μία) μπορεί να σημαίνει πως στη συνέχεια θεραπεύτηκε κάπως το πρόβλημα. Ενδεικτική επίσης είναι η στάση των αξιωματικών οι οποίοι, όταν τους προσφέρονται δημοσίως γαλοπούλες για τροφή, αρνούνται να τις πάρουν, δεδομένου ότι δεν φτάνουν για να τραφούν και οι στρατιώτες, αλλά, όταν έπειτα τους τις δίνουν κρυφά, δεν έχουν δισταγμό να τις καταναλώσουν (3/10/12).

Άλλη σημαντική πλευρά είναι οι σφαγές αμάχων. Οι περιγραφές ξεκινούν με σφαγές Ελλήνων που διέπραξε ο οπισθοχωρών οθωμανικός στρατός (12/10/12) αλλά στη συνέχεια περιγράφονται αντίστοιχες βαναυσότητες στις οποίες επιδόθηκε και ο προελαύνων ελληνικός στρατός τόσο απέναντι στους Οθωμανούς (20/10/12) όσο και απέναντι στους Βούλγαρους (19/6/13), ενώ δεν έλειπε και το πλιατσικολόγημα (21/10/12). Υπάρχει δε και μια περίπτωση όπου δεν γίνεται σαφές σε ποιον οφείλονται οι σφαγές (20/12/12).

Αξιοσημείωτη παράμετρος είναι η θερμή υποδοχή που επιφύλαξαν στον ελληνικό στρατό οι κάτοικοι των περιοχών όπου προέλαυσε, με

κύρια αναφορά στη Θεσσαλονίκη και στην Κολόνια, στη Βόρεια Ήπειρο (28/10/12, 22/1/13). Αντίθετα, δεν παρατηρείται η ίδια συμπεριφορά στην Μπίγλιστα (14/12/12), όπου προφανώς ο ντόπιος πληθυσμός δεν είδε τους Έλληνες στρατιώτες σαν απελευθερωτές αλλά σαν κατακτητές.

Τελευταίο, αλλά σε καμία περίπτωση έσχατο, σημαντικό στοιχείο είναι η αναφορά σε στάσεις οπλιτών που έλαβαν χώρα στις 2 και στις 4 Οκτωβρίου 1913. Στο κλίμα δυσaráσκειας που τις προκάλεσε φαίνεται πως λειτούργησε πυροσβεστικά η διαταγή του Κωνσταντίνου στις 28 Οκτωβρίου, με την οποία ζητούσε από «τους παλιούς του συμπολεμιστές» την παραμονή των εφέδρων για ένα διάστημα ακόμα στο στρατό. Το ενδιαφέρον είναι πως, σύμφωνα με το ημερολόγιο, το τέλος της ανάγνωσης της διαταγής συνοδεύτηκε από ζητωκραυγές στρατιωτών. Η στάση αυτή μπορεί να ερμηνευτεί κυρίως με βάση τους δεσμούς που είχε δημιουργήσει ο Κωνσταντίνος με το στράτευμα ως διάδοχος, λόγω της προσωπικής του συμμετοχής στις εχθροπραξίες, αλλά και ως δείγμα της συμπάθειας που συγκέντρωνε εξαιτίας της δολοφονίας του πατέρα του και της πρόσφατης αναγόρευσής του σε Βασιλιά. Ωστόσο, στις 16 Νοεμβρίου θα αναφερθεί και νέα στάση, γεγονός που φανερώνει πως η δυσaráσκεια των κληρωτών είχε αναζωπυρωθεί.

Συνολικά ιδωμένο, το ημερολόγιο αποτελεί μια σημαντική προσωπική μαρτυρία ενός συμ-

μετέχοντα, έστω και όχι από την πρώτη γραμμή των μαχών λόγω της ιδιότητάς του ως νοσοκόμου, για τα τεκταινόμενα στους Βαλκανικούς Πολέμους. Το πιο ενδιαφέρον είναι η ανάδειξη των αντιθέσεων και των αντιφάσεων που χαρακτήριζαν αυτούς τους πολέμους: σφαγές αμάχων και από τις δύο πλευρές, θερμές εκδηλώσεις απέναντι στους προελαύνοντες σε ορισμένες περιοχές, μεγάλη ψυχρότητα σε άλλες, στρατιωτικές επιτυχίες αλλά και προβλήματα στην τροφοδοσία, θαυμασμός για τον Κωνσταντίνο αλλά και στάσεις των ενστόλων. Νομίζω πως όλα αυτά μπορούν να ερμηνευτούν από την προσπάθεια στρατιωτικής επίτευξης της Μεγάλης Ιδέας σε περιοχές όπου συμβίωναν αρκετές διαφορετικές εθνότητες. Και βέβαια αυτό έχει να κάνει με την πρωτογενή αντιφατικότητα της εκπόνησης της στρατηγικής της Μεγάλης Ιδέας, όπου δεν γινόταν σαφές αν στους στόχους της περιλαμβάνονταν οι όμορες προς την (εκάστοτε) ελληνική επικράτεια ή και πιο μακρινές περιοχές, όπου όμως το ελληνικό στοιχείο μπορεί να είχε πιο έντονη παρουσία. Πρόκειται για ζητήματα μιας εποχής όπου οι βασικές κρατικές κατευθύνσεις αποσκοπούσαν στη θεραπεία του γεωγραφικά ανολοκλήρωτου της ελληνικής επανάστασης και που επρόκειτο να λήξουν με την ήττα στη Μικρά Ασία το 1922.

Ανάδυση και προβολή της προσωπικής μνήμης *Διαβάζοντας ένα ημερολόγιο πολέμου*

Μανόλης Αρκολάκης

Εισαγωγή

Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι, κατά κάποιον τρόπο, υπάρχει μια κακοδαιμονία με τις σημαντικές επετείους στην ιστορία του νεοελληνικού κράτους, με αποτέλεσμα να μην εκδιπλώνεται με τον πλέον επιθυμητό τρόπο η κυρίαρχη αντίληψη για τα χαρακτηριστικά που θα έπρεπε να υπερισχύουν στη συλλογική μνήμη του κοινωνικού υποκειμένου. Δεν είναι μόνο το γεγονός ότι η επέτειος των 200 χρόνων από την Επανάσταση του 1821 συνέπεσε με την έξαρση της πρόσφατης πανδημίας, αφού και οι εορτασμοί της εκατονταετηρίδας είχαν αναβληθεί λόγω της μικρασιατικής τραγωδίας. Βέβαια, η δική της επέτειος φαντάζει πιο σχετική με την τρέχουσα κατάσταση της ελληνικής κοινωνίας. Η ήττα όμως του ελληνικού στρατού το 1922 και η επακόλουθη προσφυγική κρίση είχε έρθει μετά από μια δεκαετή πολεμική εμπλοκή που είχε ξεκινήσει εντελώς

διαφορετικά. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-13 –που, παρεμπιπτόντως, και η δική τους εκατονιατηπρίδα πνίγηκε μέσα στην πιο οξεία οικονομική και κοινωνική κρίση που έχει αντιμετωπίσει το ελληνικό κράτος από την ίδρυσή του– υπήρξαν το κορυφαίο γεγονός υλοποίησης ενός μεγάλου τμήματος των αλυτρωτικών επιδιώξεων της ελληνικής αστικής τάξης, με το διπλασιασμό σχεδόν της ελληνικής επικράτειας. Παρά το γεγονός ότι η τελική ήττα, με τη διάψευση των μαξιμαλιστικών επιδιώξεων της Μεγάλης Ιδέας και το πολύχρονο δράμα της προσφυγικής εγκατάστασης, επισκίασε την αρχική νικηφόρα έκβαση, τα θετικά αποτελέσματα αποδείχθηκαν πολύ πιο στέρεα, εάν τα συγκρίνουμε με τις εξελίξεις σε άλλες βαλκανικές χώρες. Γι' αυτό το λόγο, έστω και υπόρρητα, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι αποτελούν ένα σημαντικό συνδετικό στοιχείο στη δόμηση της ελληνικής συλλογικής μνήμης, ώστε να μην εκδηλώνονται, για να θυμηθούμε τον Ζακ Λε Γκοφ,³ σοβαρές διαταραχές στη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας.

Η πληθώρα των μελετών για τη μνήμη τα τελευταία χρόνια έχει καταδείξει ότι η συλλογική ταυτότητα που διαμορφώνεται από τη συλλογική μνήμη στηρίζεται εν πολλοίς σε μύθους και αφηγήσεις που επιβάλλονται από τις κυρίαρχες ομάδες και στρώματα μέσω μια συγκεκριμένης χρή-

3. Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και Μνήμη*, Νεφέλη, Αθήνα 1998, σελ. 89.

σπης τεκμηρίων και πηγών ώστε να δομηθεί μια συγκεκριμένη μορφή αλήθειας, η οποία γίνεται αποδεκτή σε βάθος χρόνου. Η επιβολή, σε τελική ανάλυση, της συλλογικής μνήμης βασίζεται στην καταπίεση, τη λογοκρισία και τη λήθη, όχι μόνο της μνήμης των άλλων κυριαρχούμενων ομάδων και στρωμάτων, αλλά κυρίως με τη σιωπή και την απώθηση της ατομικής μνήμης μέσα στο κοινωνικό σύνολο. Το άτομο όχι μόνο περιορίζεται σε επιλεκτική παρουσίαση των εμπειριών του, αλλά προτιμά τελικά τη σιωπή και την επακόλουθη απώλεια συγκεκριμένων πτυχών του κοινωνικού γίγνεσθαι. Περαιτέρω, εκδηλώνεται μια αντιπαράθεση και αντιμαχία μεταξύ συλλογικού και ατομικού, με το τελευταίο τις περισσότερες φορές να βασίζεται εν πολλοίς στην προφορική μετάδοση, διάδοση και διάχυση μιας αφήγησης που στην ουσία αμφισβητεί την υπάρχουσα δομημένη αφήγηση. Παράλληλα, και η ιστορική έρευνα δηλώνει συνήθως ότι ακολουθεί διαδικασίες αμφισβήτησης και σύγκρουσης με την κυρίαρχη συλλογική μνήμη, προσπαθώντας να αποδομήσει ακριβώς τους μύθους της κυρίαρχης ταυτότητας.

Παρατηρούμε όμως εδώ μια ειρωνική αντίφραση, αφού η ιστορία στη συγκρότησή της ως επιστημονικό πεδίο υπήρξε πολύ διστακτική και επιφυλακτική σε σχέση με τις προσωπικές μαρτυρίες, εστιάζοντας στην έλλειψη αντικειμενικότητας και στην περιορισμένη γνώση της συνολικής διαδικασίας. Εάν στο παρελθόν η

χρήση των προσωπικών μαρτυριών υπήρξε περιορισμένη και επιλεκτική ως ιστορικό τεκμήριο της περίπλοκης ιστορικής διαδικασίας που επιβουλεύεται στην αποκάλυψη και την κατάρρευση των μύθων και στην ανάδειξη υποβαθμισμένων πτυχών, σήμερα ελλοχεύει ο αντίθετος κίνδυνος της επιλογής μόνο των θραυσμάτων της ιστορικής αφήγησης, δηλαδή η αναγκαστικά αποσπασματική και υποκειμενική αφήγηση του δρώντος ατόμου να εκλαμβάνεται ως η μόνη αποδεκτή προσέγγιση της αλήθειας.

I

Δυναμικό στοιχείο της μνήμης από τα βιώματα στο πολεμικό μέτωπο αποτελεί η δυνατότητα καταγραφής του λόγου που παίρνει συγκεκριμένες μορφές, όπως οι σημειώσεις, οι αναμνήσεις, οι οποίες πολλές φορές βασίζονται σε υπάρχουσες σημειώσεις, οι επιστολές και, τέλος, τα ημερολόγια. Κάθε γραπτή μορφή έχει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της και απαιτεί διαφορετικό τρόπο αξιοποίησης από την ιστορική έρευνα. Είναι εμφανές, για παράδειγμα, ότι οι αναμνήσεις που καταγράφονται ολοκληρωμένα αρκετά χρόνια μετά επηρεάζονται αναγκαστικά από τις μετέπειτα συγκυρίες, ενώ οι επιστολές φέρουν σε μεγάλο βαθμό το υπόρρητο βάρος του ελέγχου, της πιθανής λογοκρισίας και της αδιαμφισβήτητης

αυτολογοκρισίας. Εδώ θα περιοριστώ στην περίπτωση των ημερολογίων, επισημαίνοντας πάντως τα πολλά κοινά χαρακτηριστικά τους με τις σημειώσεις. Τα προσωπικά πολεμικά ημερολόγια αποτελούν ένα αρκετά ιδιόρρυθμο ιστορικό τεκμήριο. Η ρητή προσωπική ματιά του συγγραφέα διανθίζεται με σιωπές και παύσεις, ενώ παραμένει ένας μονόλογος, τις περισσότερες φορές εσωτερικός, χωρίς την πρόθεση της κοινοποίησης. Η αποτύπωση βιωμάτων, σκέψεων και συναισθημάτων αποτελεί μοναδική πηγή για την κατανόηση της ψυχοσύνθεσης νεαρών ανδρών που γνωρίζουν ότι διακινδυνεύουν την ίδια τους την ύπαρξη για αρκετά ασαφείς σκοπούς. Βέβαια, η αφήγηση βαρύνεται από τον υποκειμενισμό, αφού η τριβή με το καθημερινό γεγονός και ο κατακερματισμός των βιωμένων γεγονότων αναδύουν υποχρεωτικά ερωτηματικά για την ειλικρίνεια, τον αυθορμητισμό και τη γνώση της περίπλοκης και θολής πραγματικότητας. Όλες αυτές οι παράμετροι καθορίζουν την υπόσταση των ημερολογίων ως ιστορικών πηγών, χωρίς φυσικά να παραλείπονται και άλλες σημαντικές πτυχές, όπως η κοινωνική τάξη του συγγραφέα, η γεωγραφική του καταγωγή, οι επαγγελματικές δεξιότητες, η θέση του στη στρατιωτική ιεραρχία και, τέλος, η δημοσίευση από τον ίδιο το συγγραφέα ή η ανεύρεση και έκδοση του κειμένου μετά θάνατον. Γι' αυτό, για την ιστοριογραφία των πολεμικών συρράξεων, τα ημερολόγια απο-

τελούν αφηγηματικά ντοκουμέντα προσωπικών ταυτοτήτων, ένα σύνολο διηγήσεων, μάλλον σε μορφή ακατέργαστης ύλης, η οποία παραμένει προβληματική για μονομερή χρήση.

Στην περίπτωση μας, όλα αυτά τα χρόνια, σε μεγάλο βαθμό, η μη κυρίαρχη μνήμη των Βαλκανικών Πολέμων διαμορφώθηκε από τις προφορικές αφηγήσεις των αξιωματικών και των στρατιωτών που συμμετείχαν σε αυτούς, οι οποίες φυσικά εμπειρείχαν όλα τα γνωστά στοιχεία της διαμεσολάβησης, της επιλεκτικής αναπαράστασης και της έμμεσης προφορικής αναπαραγωγής σε βάθος χρόνου από μεταγενέστερους αφηγητές. Στις εποχές κυριαρχίας του γραπτού λόγου, η δυναμική και η φερεγγυότητα αυτής της μνήμης αμβλύνεται σε σημαντικό βαθμό χωρίς την οριστική καταγραφή και με την πάροδο του χρόνου κατακερματίζεται και υποκύπτει στη θεσμική αφήγηση. Γι' αυτό η ανεύρεση και έκδοση των προσωπικών μαρτυριών, των ημερολογιακών μονολόγων όπως ειπώθηκε παραπάνω, αποτελεί τον κυριότερο τρόπο επιβίωσης του αντίλογου από τα κάτω.

Σύμφωνα με τον Ιωάννη Γιάλη, σήμερα είναι γνωστά «είκοσι εννέα (29) ημερολόγια που γράφτηκαν στο μέτωπο. Μόνο τα τρία από αυτά εκδόθηκαν λίγο μετά τον πόλεμο, ενώ τα υπόλοιπα πολύ αργότερα. Εννιά (9) από αυτά έχουν υποστεί κάποια μεταγενέστερη επεξεργασία», «δεκατρία (13) στον αριθμό αποτελούν πιστή μεταγραφή των ημερολογίων και των επιστολών,

κυρίως, από ερευνητές, ενώ, για τα υπόλοιπα επτά (7), μπορούμε μόνο να υποθέσουμε αν έχουν υποστεί κάποια μεταγενέστερη επεξεργασία, αντιπαραβάλλοντάς τα με τα προηγούμενα». ⁴ Δυστυχώς δεν παρατίθεται αναλυτικός κατάλογος αυτών των ημερολογίων ώστε να είναι δυνατή η αντιπαραβολή με άλλες σχετικές αναφορές, αφού στο τέλος παρατίθενται μόνο οι εκδόσεις στις οποίες μάλλον είχε πρόσβαση ο μελετητής. Σύμφωνα πάντως με τον Λεωνίδα Καλλιβρετάκη, υπάρχουν τουλάχιστον τρία ημερολόγια Κρητικών πολεμιστών που είχαν εκδοθεί πριν το γύρισμα του αιώνα και κανένα από αυτά δεν αναφέρεται από τον Γιάλη. ⁵ Όμως, παρά τις πιθανές ελλείψεις, είναι εμφανές ότι τα μέχρι στιγμής γνωστά ημερολόγια είναι πολύ λίγα σε σχέση με μεταγενέστερες πολεμικές συγκρούσεις και σίγουρα λανθάνουν ακόμη κάποια, όπως αυτό που παρουσιάζουμε εδώ.

4. Ιωάννης Γιάλης, *Η βιωμένη πραγματικότητα του μετώπου: Οι Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913) μέσα από επιστολές και ημερολόγια Ελλήνων στρατιωτών*, διπλωματική εργασία, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2019, σελ. 51-52.

5. Λεωνίδας Φ. Καλλιβρετάκης, «Ημερολόγιο Εκστρατείας 1912-1913. Οδοιπορικές και πολεμικές σημειώσεις Ηπείρου – Μακεδονίας – Θράκης του εθελοντή Κωνστή Ι. Καπιδάκη», *Ιστωρ*, 2, 1990. Σημειώτεον ότι απουσιάζει και αυτό το κείμενο από τη βιβλιογραφία του Γιάλη. Ας αναφέρω εδώ ότι έχω προσωπικές μνήμες για έναν από τους τρεις συγγραφείς, τον Κ.Α. Αρχολέοντα, αφού ήταν πρώτος εξάδελφος του παππού μου. Ελπίζω να μου δοθεί η ευκαιρία στο μέλλον να ασχοληθώ και με τις δικές του μαρτυρίες.

Παρ' όλα αυτά, μπορούν να εξαχθούν κάποιες γενικές διαπιστώσεις που χαρακτηρίζουν το σύνολο σχεδόν του υπάρχοντος υλικού, είτε πρόκειται για αναμνήσεις γνωστών προσωπικότητων, όπως ο Φίλιππος Δραγούμης, είτε για τις σημειώσεις νεαρών επαρχιωτών. Η κυρίαρχη διάθεση είναι μάλλον φιλοπολεμική, εμπλουτισμένη με τα οράματα της Μεγάλης Ιδέας, και η νικηφόρα έκβαση των περισσότερων στρατιωτικών επιχειρήσεων δεν φαίνεται να προκάλεσε στο τέλος αρνητικά συναισθήματα και σκέψεις αμφιβολίας για τη συμμετοχή στον πόλεμο. Οι αφηγήσεις επικεντρώνονται στα γεγονότα, τα βιώματα και την ανθρώπινη συμπεριφορά τόσο του αντίπαλου στρατού όσο και του άμαχου πληθυσμού. Οι καταγραφές εστιάζουν και επιμένουν στα καθημερινά προβλήματα, δηλαδή τις κακουχίες, τις καιρικές συνθήκες και τις προσπάθειες για ανεύρεση τροφής, παράλληλα με την ψυχολογική κατάρρευση και την αγωνία για τη διακομιδή των τραυματιών εν μέσω πτωμάτων. Εκτός από αυτά όμως, δεν μπορούν να μην καταγράψουν, έστω και συνοπτικά, τα φαινόμενα άκρατης βίας που χαρακτήρισαν τους Βαλκανικούς Πολέμους, δηλαδή τη σφαγή αμάχων, την πυρπόληση χωριών και πόλεων, το πλιάτσικο με γνώμονα την επιδιωκόμενη εθνοκάθαρση.⁶

6. Οι σχετικές αναφορές του παρόντος ημερολογίου αξίζει να διαβαστούν παράλληλα με μια ολοκληρωμένη πα-

II

Για τον συγγραφέα του ημερολογίου, εκτός από το όνομά του δεν γνωρίζουμε τίποτε άλλο. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι υπηρετούσε ήδη τη στρατιωτική του θητεία στην Κέρκυρα, όταν κηρύχθηκε η επιστράτευση. Δεν υπάρχει καμιά νύξη για την καταγωγή του, ούτε ότι ήταν μόνιμος κάτοικος της Κέρκυρας. Το επίθετο Πεφάνης πάντως είναι συνηθισμένο στην Κεφαλλονιά, ενώ σε δύο σημεία κάνει νύξη για προσωπική σχέση στην Αθήνα. Υπάρχει επίσης η υπόνοια ότι το τετράδιο του ημερολογίου δεν είναι το αυθεντικό που χρησιμοποιούσε στη διάρκεια του πολέμου, αλλά πρόκειται για μετέπειτα μεταγραφή. Εκτός των άλλων, βασική ένδειξη για την υπόθεση αυτή αποτελεί συγκεκριμένο σημείο στην πρώτη παράγραφο: «Οι αξιωματικοί άγρυπνοι συνεζήτουν κατ' ομάδας και εσχεδιάζον όνειρα τα οποία, ως γνωστόν, υπερέβη η πραγματικότητα». Άρα ακόμη κι αν στη συνέχεια η μεταγραφή ήταν πιστή, στην εισαγωγή υπονοείται η γνώση της έκβασης του πολέμου. Η καταγραφή λοιπόν ξεκινά από τις 17 Σεπτεμβρίου 1912 (παλαιό ημερολόγιο) και σταματάει στα τέλη Φεβρουαρίου του 1914. Ο Αθανάσιος Σ. Πεφάνης ήταν στρατιωτικός νοσοκόμος, ένα

ρουσίαση των βιαιοτήτων στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων: Τάσος Κωστόπουλος, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση 1912-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.

στοιχείο αρκετά ενδιαφέρον, αφού έχουμε την οπτική ματιά ενός στρατιώτη που δεν έζησε τον πόλεμο στα χαρακώματα της πρώτης γραμμής αλλά στα μετόπισθεν, έχοντας προσωπική άποψη για τις απώλειες.

Η γλώσσα που χρησιμοποιεί, καθομιλουμένη με στοιχεία καθαρεύουσας, δείχνει γραμματικές γνώσεις Γυμνασίου και γνώση τουλάχιστον μιας ξένης γλώσσας (από τη χρήση του λατινικού αλφαβήτου σε τρεις περιπτώσεις), ενώ ήταν μάλλον μικροαστικής καταγωγής, αφού αναφέρεται με κάποια δόση ειρωνείας στους έφεδρους πλούσιας καταγωγής («φίφτυ-του»). Από την εξιστόρησή του όμως διαπιστώνεται η σχετική οικονομική άνεση που είχε και ο ίδιος. Διακατέχεται από πατριωτική έξαρση και υποστηρίζει ότι, παρότι του δόθηκε η ευκαιρία να μην πάει στο μέτωπο, την αρνήθηκε. Σε αυτό το πνεύμα αναφέρεται και στις περιπτώσεις δειλίας ή απόπειρας φυγής, όπως με ορισμένους Εβραίους της Κέρκυρας, ή αυτοτραυματισμών στις πρώτες μάχες. Οι μνήμες από το πογκρόμ του 1891 στην Κέρκυρα σίγουρα θα πρέπει να ληφθούν υπόψη για να ερμηνεύσουμε τόσο τη συμπεριφορά ορισμένων Εβραίων όσο και τον υπέρποντα αντισημιτισμό του συγγραφέα.

Η αφήγηση έχει σωθεί σε ένα λογιστικό τετράδιο με σκληρό εξώφυλλο (18,5x13 εκ.), έκδοση εβραϊκού τυπογραφείου της Κωνσταντινούπολης (S. Modiano & Cie), γι' αυτό και η αραβική αριθ-

μηση των σελίδων από δεξιά προς τα αριστερά. Εσωτερικά υπάρχει κολλημένη ενυπόγραφη φωτογραφία του συγγραφέα με στρατιωτική στολή και κύμα φωτογραφία του διοικητή του Αναστάσιου Παπούλα, απόκομμα εφημερίδας. Το ημερολόγιο καταλαμβάνει 88 αριθμημένες σελίδες, ενώ μετά από ένα κενό φύλλο ο συγγραφέας έχει μεταγράψει σε 15 σελίδες, μέχρι το τέλος του τετραδίου, ημερήσιες διαταγές που αφορούν κυρίως τη μονάδα του, όπως επίσης την απαγόρευση λεηλασιών του άμαχου πληθυσμού. Αξίζει επίσης να επισημανθεί ότι υπάρχει ένα σχισμένο φύλλο με τις σελίδες 47 και 48 (1-4 Νοεμβρίου 1912), που περιλαμβάνουν την παραμονή στη Θεσσαλονίκη και την αναχώρηση για το μέτωπο της Ηπείρου. Είναι πολύ πιθανή η μετέπειτα αλλαγή γνώμης για την καταγραφή κάποιου γεγονότος.

Το ημερολόγιο εστιάζει σε ζητήματα που είναι κοινά στα περισσότερα ημερολόγια που έχουν δημοσιευθεί, όπως για παράδειγμα στο πρόβλημα του φαγητού και της πείνας που υπήρχε ήδη προτού καν ξεκινήσουν οι πολεμικές επιχειρήσεις. Οι καταγραφές στο θέμα αυτό είναι λεπτομερείς, όπως και οι αντιδράσεις των στρατιωτών – θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι το βασικότερο θέμα που θίγεται στις καταγραφές. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι, παρά τον εκσυγχρονισμό και τον κατάλληλο εξοπλισμό του στρατού, τα προβλήματα εφοδιασμού και επιμελητείας

αναδύθηκαν πριν ακόμη από την έναρξη των εκθροπραξιών και, όπως ήταν αναμενόμενο, εντάθηκαν στη συνέχεια. Σύμφωνα με τον αφηγητή, το πρόβλημα της σίτισης είχε αντίκτυπο ακόμη και στους αξιωματικούς, και στην πορεία αντιμετωπίστηκε είτε με το πλιάτσικο είτε με την αγορά τροφίμων στις πόλεις και τα χωριά που καταλάμβανε ο στρατός. Ενδεικτικά, μοιράστηκε ψωμί στους στρατιώτες δύο ολόκληρες ημέρες μετά την έναρξη των επιχειρήσεων.

Είναι αρκετά γνωστό ότι οι Βαλκανικοί Πόλεμοι χαρακτηρίζονται από τις απώλειες και τις σφαγές αμάχων από τα εμπλεκόμενα στρατεύματα. Οι διάσπαρτες εθνοτικές και θρησκευτικές κοινότητες υπέφεραν από τη συμπεριφορά των στρατευμάτων αλλά και των ένοπλων άτακτων σωμάτων, σε μια διαδικασία που θα οδηγούσε σε μεγάλο βαθμό στην εθνοκάθαρση των πρώην οθωμανικών εδαφών στα Βαλκάνια. Ο συγγραφέας κατηγορεί για αυτές τις ενέργειες τους αντιπάλους (η πρώτη περίπτωση στην οποία αναφέρεται είναι όταν ο ελληνικός στρατός καταλαμβάνει τα Σέρβια, που τα βρίσκει πυρπολημένα από «τους άτιμους εκθρούς»). Όταν όμως περιγράφει τις αντίστοιχες ενέργειες των Ελλήνων, τις αφήνει ασχολίαστες. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν τα Γιαννιτσία (ιερή πόλη των μουσουλμάνων στην Ευρώπη), που ισοπεδώθηκαν και όπου, σύμφωνα με τη μαρτυρία του ημερολογίου, στρατιώτες έκαψαν ζωντανό τον μουεζίνη.

Επίσης μπορούμε να συμπληρώσουμε ελλειπτικές αναφορές, όπως ότι ο ελληνικός στρατός δεν πείραξε ένα χωριό γιατί «ήτο Ελληνικόν, έγεινε Βουλγαρικόν και τώρα προ ολίγου έγεινε Ελληνικόν πάλι». Δηλαδή επρόκειτο για σλαβόφωνο χωριό που για κάποιο διάστημα είχε αποδεχθεί τη βουλγαρική Εξαρχία. Επισημαίνεται πάντως ότι, όσο πλησίαζε ο ελληνικός στρατός στη Θεσσαλονίκη, απαγορεύτηκε ρητά το πλιάτσικο, ενώ για τις αγριότητες του Β' Βαλκανικού Πολέμου οι αναφορές είναι ελάχιστες. Το ίδιο ασχολίαστες είναι οι αναφορές στα άτακτα ένοπλα σώματα, είτε πρόκειται για τουρκικά (γκέγκηδες) είτε για ελληνικά, που συναντούν κυρίως στην Ήπειρο.

Κοινό επίσης χαρακτηριστικό με τα υπόλοιπα ημερολόγια αποτελούν οι συχνές περιγραφές των καιρικών συνθηκών και οι δυσκολίες μετακίνησης, που έχουν ως αποτέλεσμα ο αφηγητής να χαθεί αρκετές φορές και να αγνοεί αν βρίσκεται σε εχθρικό έδαφος ή όχι. Αξίζει επίσης να αναφερθεί ο σημαντικός ρόλος των χρημάτων για την εξεύρεση τροφής και ειδών πρώτης ανάγκης, χωρίς πάλι την παραμικρή αναφορά για τη δική του οικονομική δυνατότητα, ενώ αναφέρεται στην επί πληρωμή παροχή νοσηλευτικών υπηρεσιών σε ορισμένα χωριά. Η ειδικότητα του νοσοκόμου σίγουρα θα του είχε δώσει την ευκαιρία να δει πολλές δυσάρεστες περιπτώσεις θανάτων και τραυματισμών, αλλά παραμένει ως το τέλος πολύ φειδωλός στις αναφορές αυτού του είδους. Την

ίδια στάση κρατάει και για τις σχέσεις του με τους αξιωματικούς, με τους οποίους λόγω ειδικότητας είναι σε στενότερη επαφή. Τις περισσότερες φορές παρουσιάζει τα θετικά τους χαρακτηριστικά και μόνο μια φορά αναφέρεται μονολεκτικά στα λάθη τους, στις επιχειρήσεις στην Ήπειρο. Είναι εμφανής επίσης η συμπάθειά του προς το πρόσωπο του διαδόχου Κωνσταντίνου, τον οποίο συναντάει αρκετές φορές, και οι ημερολογιακές σημειώσεις διανθίζονται με εκτεταμένες καταγραφές των διαταγών του, τόσο μέσα στο ημερολόγιο όσο και στο τέλος εν είδει παραρτήματος. Πρόκειται για άλλη μία ένδειξη ότι πρόκειται για μεταγραφή των σημειώσεων μετά τον πόλεμο.

Δυστυχώς δεν υπάρχουν καταγραφές στα μεγάλα διαστήματα που δεν βρίσκεται στο μέτωπο αλλά παραμένει στη Θεσσαλονίκη και υπηρετεί στα μετόπισθεν στα διάφορα νοσοκομεία. Δύο ακόμη σημεία αξίζουν επισήμανσης: Όπως και σε άλλα ημερολόγια της εποχής, υπάρχει αναφορά στην επιδημία της χολέρας που ξέσπασε στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο σε όλα τα εμπλεκόμενα στρατεύματα. Ενώ αναφέρεται σε διάφορα κρούσματα χολέρας, αποφεύγει τις λεπτομέρειες ακόμη και για την προσωπική του περιπέτεια που τον υποχρεώνει για μεγάλο διάστημα να νοσηλευθεί στα μετόπισθεν. Επίσης χρήζουν σύγκριση και αντιπαραβολή οι πολύ ενδιαφέρουσες αναφορές, έστω και χωρίς σχολιασμό, στα στασιαστικά φαινόμενα που παρατηρήθηκαν

μετά το τέλος των εκθροπραξιών και στην απαίτηση των στρατιωτών να επιστρέψουν στα σπίτια τους. Πρόκειται ουσιαστικά για τις τελευταίες καταγραφές πριν πάρει μετάθεση για την Αθήνα και αργότερα για το νοσοκομείο του Ναυπλίου.

Επίλογος

Όπως ειπώθηκε και στην αρχή, τα πολεμικά ημερολόγια και οι επιστολές από το μέτωπο αποτελούν πολύτιμες μαρτυρίες που, ναί μεν δεν αντικαθιστούν την ιστορική ανάλυση, αλλά συνδράμουν στον εμπλουτισμό, την επιβεβαίωση ή την ανατροπή παγιωμένων αντιλήψεων για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά μιας πολεμικής αναμέτρησης. Κυρίως όμως βοηθούν στην κατανόηση της κουλτούρας και των απόψεων των υποκειμένων που συμμετείχαν ενεργά και θέλησαν να καταγράψουν ορισμένες από τις εμπειρίες τους. Μπορούμε έτσι, εκτός των άλλων, να προσεγγίσουμε τις διαδικασίες διαμόρφωσης ταυτοτήτων μέσω της τραυματικής εμπειρίας του πολέμου. Όσο κι αν η αυτολογοκρισία και η αποσιώπηση περιορίζουν τις ακριβείς εκτιμήσεις σε ιστορικό επίπεδο, η συμβολή των ημερολογιακών σημειώσεων δεν πρέπει να υποβαθμίζεται. Το παρόν ημερολόγιο φέρει όλα αυτά τα χαρακτηριστικά που συναντάμε στα περισσότερα πολεμικά ημερολόγια των Βαλκανικών Πολέμων: τα έντονα πατριωτικά αισθή-

ματα που επιτρέπουν την αρχική συσπείρωση και την ατομική επιλογή συναινετικής συμμετοχής, την επιλεκτική καταγραφή ευχάριστων και δυσάρεστων στιγμών, τη συνειδητή αυτολογοκρισία σε θέματα που άπτονται ηθικών και πολιτικών πράξεων, αλλά και στοιχεία που υποβοηθούν στην κατανόηση ευρύτερων ζητημάτων. Κατά τη γνώμη μου, για παράδειγμα, το ημερολόγιο του Πεφάνη, με έναν αρκετά έμμεσο τρόπο, βάζει το δικό του λιθαράκι για την κατανόηση της συγκρότησης των επίστρατων του 1916 και τη συσπείρωση παλαιών πολεμιστών γύρω από τον βασιλιά Κωνσταντίνο.

Έγινε προσπάθεια να διατηρηθεί σε μεγάλο βαθμό η ορθογραφία και η σύνταξη του πρωτοτύπου, εκτός από τη στίξη και τις περισσότερες καταλήξεις των ρημάτων. Είναι φανερό η επεξεργασία από τον συγγραφέα στην αρχή του κειμένου, ενώ προς το τέλος διατηρείται η μορφή σημειώσεων.

Ευχαριστώ τον φίλο Σπύρο Σακελλαρόπουλο για την εμπιστοσύνη και κυρίως για την υπομονή του σε σχέση με την επιμέλεια του χειρογράφου και την προετοιμασία για την έκδοση του ημερολογίου του Αθανασίου Σ. Πεφάνη.

Ευχαριστώ επίσης τη Φανή Μπούμπουλη που δεν περιορίστηκε μόνο στη φιλολογική επιμέλεια, αλλά συνέδραμε και σε αρκετά πραγματολογικά ζητήματα, βελτιώνοντας σημαντικά το τελικό αποτέλεσμα.